

Problems of Architecture and Construction

Volume 2
Issue 4 *Problems of Architecture and
Construction 2019_4*

Article 9

1-21-2020

FROM THE HISTORY OF NATIONAL HAMMAMS (PUBLIC BATHROOMS) IN CENTRAL ASIA

Uralov Akhtam

Samarkand State Architecture and Civil Engineering Institute, Uzbekistan.

Uralov Akbarali

Samarkand State Architecture and Civil Engineering Institute, Uzbekistan.

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/samgai>

Part of the [Architecture Commons](#)

Recommended Citation

Akhtam, Uralov and Akbarali, Uralov (2020) "FROM THE HISTORY OF NATIONAL HAMMAMS (PUBLIC BATHROOMS) IN CENTRAL ASIA," *Problems of Architecture and Construction*: Vol. 2 : Iss. 4 , Article 9. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/samgai/vol2/iss4/9>

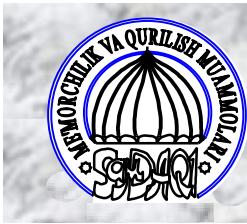
This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Problems of Architecture and Construction by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

FROM THE HISTORY OF NATIONAL HAMMAMS (PUBLIC BATHROOMS) IN CENTRAL ASIA

Cover Page Footnote

The journal is published under the sponsorship of Samarkand State Architecture and Civil engineering Institute

ME'MORCHILIK va QURILISH MUAMMOLARI

ПРОБЛЕМЫ АРХИТЕКТУРЫ И СТРОИТЕЛЬСТВА PROBLEMS OF ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION

(Ilmiy-texnik jurnal)
(Научно-технический журнал)
(Scientific and technical Journal)

2019, No.4
2000 yildan har 3 oyda
bir marta chop etilmoqda

Журнал ОАК Хайъатининг қарорига биноан техника (қурилиш, механика ва машинасозлик соҳалари) фанлари ҳамда меъморчилик бўйича илмий мақолалар чоп этилиши лозим бўлган илмий журналлар рўйхатига киритилган (гувоҳнома № 00757.2000.31.01)

Журнал 2007 йил 18 январда Самарқанд вилоят матбуот ва ахборот бошқармасида қайта рўйхатга олиниб 09-34 рақамли гувоҳнома берилган

Бош муҳаррир (editor-in-chief)—т.ф.н.доц.С.И.Аҳмедов
Масъул котиб (executive secretary)—т.ф.н.доц.Т.Қ.Қосимов

Тахририя тхайъати (Editorialcouncil): м.ф.д.,проф.М.Қ.Аҳмедов; т.ф.д.,проф. С.М.Бобоев; т.ф.д.,проф. академик А.Дасибеков (Қозоғистон); т.ф.д.,проф. А.М.Зулпиев (Қирғизистон); и.ф.д.,проф. А.Н.Жабриев; т.ф.н.,к.и.х. Э.Х.Исаков (бош муҳаррир ўринбосари); т.ф.д. К.Исмоилов; т.ф.н.,доц. В.А.Кондратьев; т.ф.н.,доц. А.Т.Кулдашев (ЎзР Қурилиш вазирлиги); м.ф.д.,проф. Р.С.Муқимов(Тожикистон); т.ф.д.,проф. С.Р.Раззоқов; УзР.ФА академиги, т.ф.д.,проф. Т.Р.Рашидов; т.ф.д.,проф. Х.Ш.Тўраев; м.ф.д.,проф. А.С.Уралов; т.ф.н.доц. В.Ф.Усмонов; т.ф.д.,проф. Р.И.Холмуродов; т.ф.д.,проф. И.С.Шукуров (Россия, МГСУ); т.ф.д.,проф. А.А.Лепидус (Россия, МГСУ); т.ф.д., проф. В.И.Римшин (Россия); т.ф.д., проф. Ж.Н.Низомов (Тожикистон ФА мухбир аъзоси); т.ф.д., проф. И.Каландаров (Тожикистон ФА мухбир аъзоси).

Тахририят манзили:140147, Самарқанд шаҳри, Лолазор кўчаси, 70.
Телефон: (366)237-18-47,237-14-77, факс (366)237-19-53.ilmiy-jurnal@mail.ru

Муассис (Thefounder): Самарқанд давлат архитектура-қурилиш институти

Обуна индекси 5549

©СамДАҚИ, 2019

УДК 725.51 (UDK 725.51)

FROM THE HISTORY OF NATIONAL HAMMAMS (PUBLIC BATHROOMS) IN CENTRAL ASIA**Akhtam Uralov**, Professor

Samarkand State Architecture and Civil Engineering Institute, Uzbekistan.

Akbarali Uralov, Senior lecturer

Samarkand State Architecture and Civil Engineering Institute, Uzbekistan.

The article considers natural and graphoanalytical studies of traditional public baths that have been preserved in our historical cities of Uzbekistan, which are compared with the information provided in the literature on historical baths, and scientific results are generalized and analyzed.

Keywords: Central Asia, bathrooms, its construction history, bathroom architecture, ornaments, bathroom treatments, basic architectural principles in bathroom construction.

ЎРТА ОСИЁДА ХАЛҚ ҲАММОМЛАРИНИНГ ҚУРИЛИШ ТАРИХИДАН**Ахтам Уралов**, меъморчилик фанлари доктори;

Samarqand davlat arxitektura- qurilish instituti (O'zbekiston)

Акбарали Уралов, катта ўқитувчи;

Samarqand davlat arxitektura- qurilish instituti (O'zbekiston)

Маколада Ўзбекистон тарихий шаҳарларида бизгача сақланган анъанавий халқ ҳаммомлари натурал ва графоаналитик ўрганилган, улар тарихий ҳаммомлар ҳақидаги махсус адабиётларда берилган маълумотлар билан солиштирилган, олинган илмий натижалар умумлаштирилган ва таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ўрта Осиё, ҳаммомлари, унинг қурилиш тарихи, ҳаммомлар архитектураси, нақшдорлари, ҳаммомдаги муолажалар, ҳаммомлар қурилишидаги асосий меъморий қоидалар.

Из истории национальных человеческих резидентов в Центральной Азии

В статье рассматриваются естественные и графоаналитические исследования традиционных народных бань, сохранившихся у нас в исторических городах Узбекистана, которые сравниваются с информацией, приведенной в литературе по историческим баням, обобщаются и анализируются научные результаты.

Ключевые слова: Центральная Азия, ванные комнаты, история их строительства, архитектура ваннных комнат, орнаменты, процедуры ваннных комнат, строительство ваннных комнат, основные архитектурные принципы.

Замонавий сув соғломлаштириш муассасаларини лойиҳалаш тажрибалари бундай бинолар хажмий-режавий ечимининг тузилиши ва архитектураси Ўрта Осиёда халқларининг ўтмишдаги гигиеник – соғломлаштириш муассасаларидан бири ҳисобланган миллий ҳаммомларга бориб тақалади. Уларнинг қурилиш тарихи қуйидагичадир.

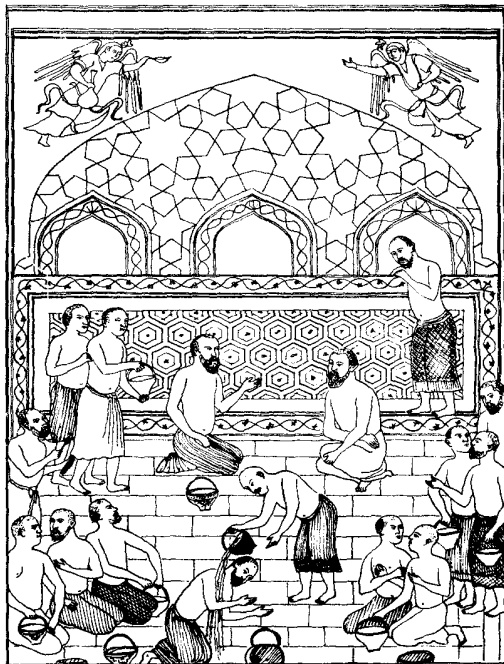
XVII асрнинг 50- йилларида Самарқанд ҳокими бўлган Ялангтўш Баҳодир Тиллакори масжид мадрасасини Улуғбек карвон-саройининг ўрнига қурдиради. Мадраса биноси ёнидан эса унга вақф тарзида ҳаммом биносини бунёд эттиради. XIX аср бошларида бу ҳаммом авария ҳолига келиб қолиб, уни Мадраҳимбой исмли киши таъмир эттиради. Шунинг учун ушбу ҳаммом “Мадраҳимбой ҳаммоми” ҳам дейилган. Аслида эса у XVII асрда Ялангтўш Баҳодир томонидан қурилган бўлган.

Ҳаммом бинолари ўтмишда нуфузли жамоат маскани бўлгани сабабли уларни моҳирона безашга эътибор беришган. Ҳаммомлардаги нақш-нигорлар уларнинг хизмат кўрсатиш доирасига боғлиқ бўлиб, одатда ҳукмдорлар учун қурилган ва саройлар қошидаги ҳаммомлар ғоят ҳашамдор қилиб XV аср миниатюрасидан А.С.Уралов чизмаси

безатилган. Оддий халққа хизмат қилувчи ҳаммомлар эса содда, орнаментал нақшлар билан ҳашамланган. Маълумки, XI аср охириларидан бошлаб ислом динининг собиқ ақоиблари биноларга тирик жониворларнинг расмини солишни кескин қоралаганлар. Шу сабабли ҳаммомлардаги нақшлар ҳам тирик жонни ифода этмаслиги шарт бўлган. XVI асрга оид айрим миниатюраларда ифодаланган ҳаммомларнинг деворларида орнаментал нақшлардан ташқари фаришта хуснли афсонавий қушлар тасвири ҳам учрайди. Мантиқан фаришта Шарқда гўзаллик, софлик, саломатлик ва муҳаббатга элтувчи манба тимсолини билдирган. Шунинг учун ҳам фаришталар тасвирини Шарқ расомлари ҳаммомларга бағишланган миниатюраларда қўллашган (1-расм).

Ҳаммом қурилишидаги халқчил анъаналар замонавий халқ ҳаммомларида ҳам кенг қўлланиб такомиллаштирилиб келинмоқда. Ҳаммомлар фақат халқ меъморчилигида ривожланиб қолмасдан балки лойиҳа институтлари ва ташкилотлари томонидан ҳам ишланиб келмоқда. Кейинги йилларда Ўрта Осиё республикаларида қишлоқ ва туман марказлари, шаҳарлар учун мўлжалланган бир қанча хусусий ва намунавий лойиҳалар ишлаб

чиқилди ва амалга оширилди. Уларда ўтмиш ҳаммомчилик санъатига хос миллий анъаналар такомиллаштирилибгина қолмасдан, балки қатор ҳаммомларда шифобахш–гигиеник ва соғломлаштириш функциялари, янги техник жиҳозлар, дам олиш, чой ичиш ва тамадди қилиш хоналари мавжуд. Ҳавоси куруқ ва иссиқ буғхона-сауналар, шифобахш душ бўлимлари, чўмилиш бассейнлари, сузиш учун ҳовузлар, якка тартибда чўмилиш ва буғланиш номерлари, чойхона ва косметик хоналар шулар жумласидандир [1].

1-расм. Ҳаммомда. XV аср минитюрасидан.

Ўрта Осиё ҳаммомларида чўмилиш жараёни, айниқса қизиқарлидир. Бадан енгил терлаб олинган қўлга пахмоқли жун матодан тикилган қўлқоп халтача кийиб олинади ва у сувда енгил ҳўлланиб, бадандаги кир ишқаланади. Кир қўригач бадан илик сув билан ювилиб ташланади. Бунинг учун металл тоғора, илгарилари эса ёғоч тоғора (жом) ишлатилган. Ҳозирги мавжуд халқ ҳаммомларида тоғора баданни совунлаб ювиш учун ишлатилади, чўмилиш учун эса душдан фойдаланилади. Илгарилари Бухоро ҳаммомларида бошни ювиш учун товуқ тухумидан фойдаланилган бўлса, Термиз ҳаммомларида бунинг учун қатиқ ишлатилган. Айниқса, ҳаммомлардаги массаж (уқаланиш) кишига ором берувчи шифобахш восита ҳисобланган, уқаланишдан сўнг тана ва суяклар роҳат олган. Бухорода ҳаммом ҳодими массаж қилинаётган киши баданига қичишга қарши қатиқ суртган, оёқ оғриғи бор кишиларга қуш мойи ёки елкасига от ёғи сурган. Ҳаммомлардаги чўмилувчилар хизматига “халтадор”-ҳаммомчилар доим тайёр турган. Улар массаж қилишни ҳам қойиллатиб

бажарганлар. Улардан ташқари махсус “ҳодимчи”лар бўлган. Массаж кишини кўпгина дардлардан фориғ этган, унга янги куч ва қувват бахш этган [2] (2-расм). Массаж ниҳоясидаги зарур муолажалардан бири-бу ҳодимчининг бутун бадан, елка, қорин бўйлаб юриб чиқиши ва сўнгра баданни қўлда чавақлашидир. Чавақлаш-бу шундай нарсаки ҳодимчи қўлларининг ён қирраларини баданга қўндаланг тарзда тутиб мушакларни жадаллик билан ура бошлайди, у гўёки баданни қўллари билан чавақлаётганга ўхшайди.

2-расм. Самарқанд шаҳри қадимий ҳаммомидаги массаж муолажаси.

“Юриб чиқиш”дан мен воз кечдим, аммо “чавақлаш”ни мамнунлик билан қабул қилдим. Чавақлаш ва умуман ювинтирувчининг ҳаракатларидан сўнг ўзимни қушдек енгил тортдим”,деб ёзади Бухоро ҳаммомлардан бирига XVIII асрда қирган хорижий саёҳдан бири [2]. Ҳаммомларида ҳодимчилар томонидан катта маҳорат билан бажариладиган бундай массаж турлари ҳозирда ҳам замонавий халқ ҳаммомларида сақланиб қолган. Жумладан, Самарқандда учта эски ҳаммомда ана шундай ҳодимлар ишлаб келмоқда. Улардан бирининг фикрича, бу касб уларга ота-боболаридан мерос қолган. Массаждан сўнг ювиниб лунги хонага ўтилади, бир оз нафасни ростлаб дам олинади, оёқлар ювилади ва чорҳарига, яъни ечиниш хонасига чиқилади [1].

Ўрта Осиё ҳаммомларини қуришдаги умумий услублар ва асосий меъморий қоидалар қуйидагилардан иборат [3]:

- бино фазовий меъморий қўламининг берк-лигига, ювиниш хоналарининг тарҳда зич ва ихчам жойлашишига эришиш(3-расм);

- ювиниш хоналарини ёпиш учун гумбазсимон ва равоқ томлар, ечиниш хоналари учун текис томлар қўллаш;

- ўзига хос пол ости ва сув иситиш тизимини қўллаш, ҳаммом хоналари, поли ва сувини иситишда тежамкорликка эришиш;

- хўл иссиқ режимдаги хоналарнинг деворларини ташқи муҳит таъсиридан сақлаш.

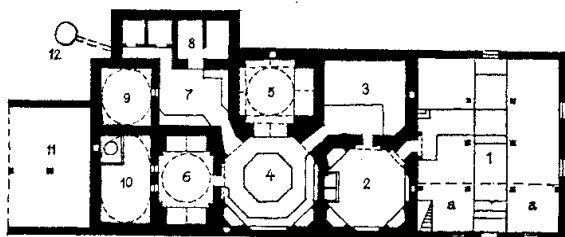
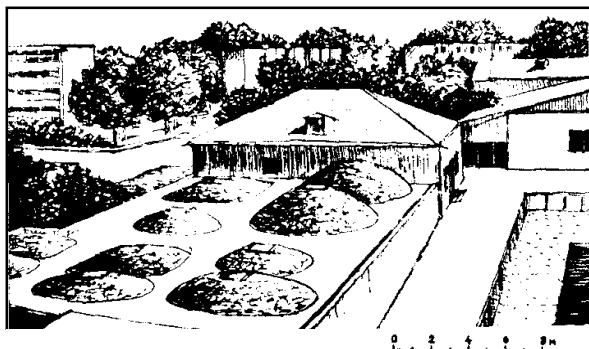

Бунинг учун уларни тархда куруқ ёки намрок режимдаги хоналар билан ёнма-ён жойлаштириш;

-соғломлаштирувчи шифобахш -гигиеник хоналарнинг турғунлиги ва уларнинг ўзаро қулай функционал боғланишини таъминлаш, ростланиш хонаси, илиқ ювиниш зали ва массаж учун супалар;

-хоналарни иссиқлик ва намлик ҳароратига қараб ориентациялаш, нам ва ҳўл хоналарни жануб ёки жанубий-ғарб томонга, куруқ хоналарни эса шимол ёки шимолий-шарққа қаратиш;

-ҳаммомни қуришда маҳаллий қурилиш материалларидан кенг фойдаланиш.

3-расм. Самарқандаги Панжоб ھаммоми. XIX аср.

Янги қурилган ھаммом ҳақидаги хабарни халқ ҳар сафар мамнунлик билан кутиб олган, чунки у соғлиқ- саломатлик ва тозалик рамзининг яна бар янги масканига эга бўлган.

Ҳаммомлар ҳақида гапирар эканмиз, Самарқанддаги Регистон майдони атрофида Мирзо Улуғбек қурдирган ھаммомнинг ўрни хусусидаги муаммога тўхталиб ўтмоқчимиз. Гап шундаки, бу ھаммом бизгача етиб келмай, адабиётларда хатто унинг жойлашган ўрни ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ. Бобур Улуғбекнинг Самарқандда қурдирган иморатлари ҳақида ёзатуриб:

“Улуғбек Мирзонинг иморатларидан Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдир. Ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ھаммом солибтур. Хуросон ва Самарқандда онча ھаммом маълум эмаским бўлғай. Яна бир мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар...” деб тушинтиради. Бобур Улуғбек ھаммомини мақташга мақтагану, лекин унинг ўрнини аниқроқ кўрсатмаган, аммо Муқаттаъ масжидини “мадрасанинг жанубида” деб аниқ кўрсатган

[4].

Хўш “мадраса ва хонақоҳга ёвуқ”, яъни яқин жойлашган ھаммом қаерда бўлган? М.Б. Массон XVI асрга оид Самарқанд Регистонидаги иморатларнинг жойлашиш режасини ишлаб чиқиб, Улуғбек ھаммомини Муқаттаъ масжидининг ғарбий қисмига, яъни ҳозирги Улуғбек мадрасасининг жанубий-ғарбий томонига жойлаштиради.

1974 йили айнан шу жойда, яъни Улуғбек мадрасасининг орқа тарафида жойлашган хиёбонни қуриш учун унга жой текислаш пайтида ер остидан қадимий бино қолдиқлари чиқиб қолади. Синчков ареологлар бино қолдиқларини ھаммомга тегишли эканлигини аниқлайдилар, чунки улар қазилмадан ھаммом пол ости иситиш тизимининг бир қисмини, ўтхона, сув сақловчи резервуарлар, XV асрга тегишли бир қанча синган юпқа идишлар, қайроқ тошлар тўплами ва рангли нақшин қоплама тахтачалар топиб оладилар[5].

Топилдиқлар орасида оғирлиги 1 кг, диаметри 9 см лик билирд тошига ўхшаш мрамор тош ҳам бор эдики, бу топилмалар биргаликда ушбу ھаммомни оддий ھаммомлардан эмас эканлигидан далолат беради. Қайроқ тошлар ва билирд шарига ўхшаш тош ھаммом таркибида сартарош хона бўлганлигини кўрсатса, рангдор нақшли қоплама тахтачалар ھаммом поли ва деворларга ишлатилганлигини билдиради. Хуллас, археологлар ушбу ھаммомни Улуғбек қурган ва кейинчалик Бобур ёзиб қолдирган “Мирзои ھаммоми” деб ҳисоблайдилар. Демак, ҳозирча археологлар фикрига қўшилмай иложимиз йўқ. Энди Самарқанд халқига машҳуру-маълум бўлган Тиллакори масжид-мадрасасининг ёнгинасида, унинг шимол тарафида жойлашган, Регистонда аввалги “Юбилейний” ресторанини қуриш муносабати билан 1961 йили бузиб юборилган кўп гумбазли ھаммомни эслайлик. Ушбу ھаммом жойлашган жойда илгари “Сандиқ бозори” мавжуд бўлиб, ھаммом ҳам “Ҳаммоми Бозори сандук” деб аталиб келган. Ушбу ھаммомда ишлаган ҳодимлар билан қилган суҳбатимиздан маълум бўлишича, ھаммом эл ютрга ўзининг баҳаволиги, чиройлилиги ва айниқса, тозалиги билан машҳур бўлиб, унинг оқава сувлари ичига тушса хатто одам сиғадиган “тазар” (ёнлари тош, усти эса равоқ шаклида пишиқ гишт билан ёпилган кенг қувур) орқали оқизилиб кетилган. Ушбу ھаммомни биз юқорида айтиб ўтган Баҳодир Ялангтўш ھаммомига киёслаймиз мумкинки, у кейинги даврларда “Бозори сандук” ھаммоми номини олган бўлса ажаб эмас.

Шундай қилиб ھаммомлар тарихи жуда қизик, уларни ўрганиш нафақат Ўрта Осиё халқларининг ўтмишидаги гигиеник-соғлом-

лаштириш функцияларини, балки Ўрта Осиё меъморчилиги тарихининг ўзига хос қирраларини ҳам ўрганиш билан аҳамиятлидир.

References:

1. Uralov A.S. Hammam Architecture in Central Asia. Samarkand, 2002.
2. Yavorskiy I.L. Travel of Russian Ambassador to

Afghanistan and Bukhara Khanate in 1878-1879. Tashkent, 1882.

3. Uralov A.S. Public hammams. Tashkent. 1978.

4. Zakhridin Mukhammad Babur. Baburname. Tashkent. 1989.

5. Uralov A.S. Khajikhanov M. Enlightenment created by Ulughbek. Tashkent, 1994.